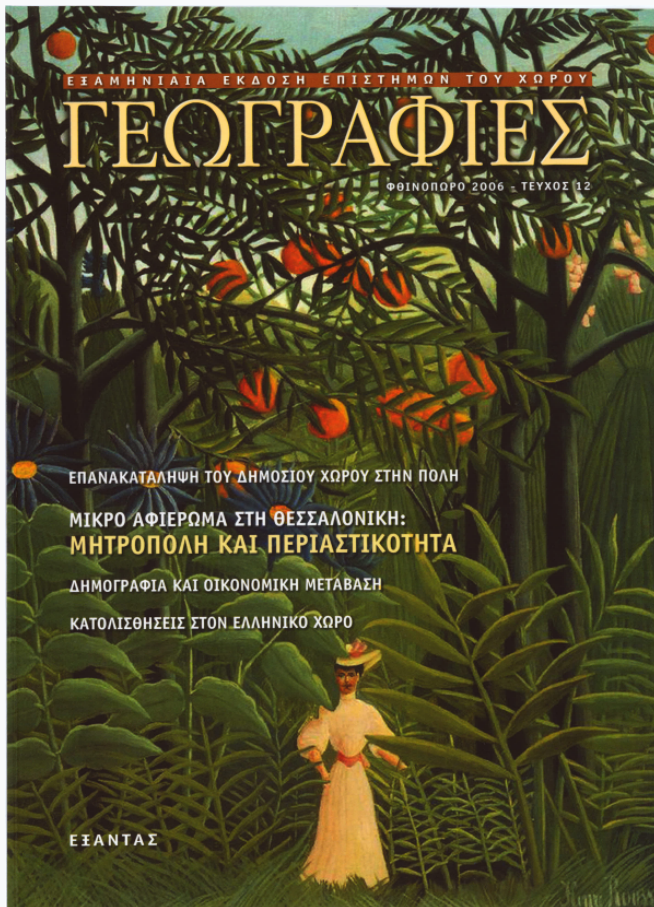

Γεωγραφίες

Αρ. 12 (2006)

Γεωγραφίες, Τεύχος 12, 2006

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΝΑ ΕΥΡΩΠΗΣ

Αλεξάνδρα Τραγάκη

Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ο Ν Ι Κ Α Α Ρ Θ Ρ Α

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Αλεξάνδρα Τραγάκη*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι ραγδαίες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που καταγράφονται τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης συνοδεύτηκαν από, ίσως ενέτειναν ή ακόμα προκάλεσαν ιδιαίτερα σημαντικές και πολύπλοκες δημογραφικές εξελίξεις. Μετά από χρόνια ομαλής δημογραφικής πορείας οι πληθυσμοί της περιοχής αυτής εισήλθαν σε μια «δημογραφική δίνη». Η απότομη μείωση της γεννητικότητας, η επιδείνωση των δεικτών θνησιμότητας και η ανάπτυξη ισχυρών ρευμάτων μεταναστευτικής εκροής αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά των οικονομιών σε μετάβαση. Στόχος της εργασίας αυτής είναι να παρουσιάσει τις δημογραφικές εξελίξεις στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά την περίοδο 1990-2002 και να προβληματιστεί σχετικά με το ρόλο τους στη σταθερότητα της περιοχής. Διαφαίνεται κάποια σχέση μεταξύ δημογραφικών και οικονομικών δεικτών; Αναμένεται οι δημογραφικές εξελίξεις να επηρεαστούν από τις οικονομικές προοπτικές ή, αντίθετα, θα τις καθορίσουν σε σημαντικό βαθμό; Οι απαντήσεις δεν είναι ούτε εύκολες ούτε αυτονόητες, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ένα φαινόμενο το οποίο βρίσκεται σε εξέλιξη. Δεν μειώνεται ωστόσο η αξία του προβληματισμού, ούτε η ανάγκη συνεχούς διερεύνησης των δημογραφικών μεταβολών.

Demographics and Economic Transition: The Case of South-Eastern Europe

Alexandra Tragaki

ABSTRACT

All countries in South-Eastern Europe (apart from Greece) have experienced radical economic, social and political changes since the onset of transition. These changes have been followed by or interacted with major demographic developments. After many years of gradual changes, the populations of this region entered a period of “demographic turbulence”. Fertility fell steeply, mortality has followed complex patterns and immigration rates have increased across the region. This paper presents the recent demographic trends and analyses their interaction with the social and economic discontinuity during the last fifteen years. Are the demographic and economic indices correlated? What will be the impact of the eventual economic recovery upon the demographic behaviour? There is definitely not a simple answer to these questions, especially since the transition is still in process. This, however, does not lessen the value of argument neither the necessity of further research of demographic developments.

* Λέκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, e-mail: atragaki@hua.gr.

Εισαγωγή

Οι σημαντικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις της δεκαετίας του 1990 οδήγησαν στην επαναχάραξη του χάρτη των Βαλκανίων. Ο αριθμός των βαλκανικών κρατών σχεδόν διπλασιάστηκε μέσα σε μια δεκαετία, ενώ δεν είναι καθόλου απίθανο να αυξηθεί περαιτέρω, μέσα από νέες διασπάσεις. Το τέλος του ψυχρού πολέμου, ο εκδημοκρατισμός των χωρών και το άνοιγμα των αγορών συνέβαλαν στη δημιουργία ενός κλίματος ευνοϊκού για την ανάδειξη αποσχιστικών τάσεων και τη δημιουργία νέων κρατών σε διάφορα σημεία της Ανατολικής Ευρώπης (Alesina & Spolaore 2003). Στη ΝΑ Ευρώπη η τάση αυτή αποδείχθηκε ιδιαίτερα έντονη.

Οι ραγδαίες αυτές μεταβολές συνοδεύτηκαν από, ίσως ενέτειναν ή ακόμα προκάλεσαν ιδιαίτερα σημαντικές και πολύπλοκες δημογραφικές εξελίξεις. Για σειρά ετών οι χώρες αυτές, στο περιθώριο των εξελίξεων που συντελούνταν στην υπόλοιπη Ευρώπη, χαρακτηρίζονται από ήπιες δημογραφικές μεταβολές (Kontzamanis et al. 1998, Κοτζαμάνης 2004). Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 οι πληθυσμοί εισήλθαν ξαφνικά σε μια απρόσμενη «δημογραφική δίληψη». Νέα δημογραφικά δεδομένα, ξένα ως προς τις μέχρι τότε πρακτικές, εμφανίζονται και εξαπλώνονται ταχύτατα. Η απότομη μείωση της γεννητικότητας, η επιδείνωση των δεικτών θνησιμότητας αλλά κυρίως η ανάπτυξη ισχυρών ρευμάτων μεταναστευτικής εκροής αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά των οικονομιών σε μετάβαση. Αν και η επικράτηση των νέων δημογραφικών προτύπων φαίνεται να είναι καθολική, παρατηρούνται κάποιες ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις τόσο ως προς το χρονοδιάγραμμα (σε κάποιες χώρες οι εξελίξεις είχαν ήδη αρχίσει να καταγράφονται πριν από το 1989) όσο και ως προς την ένταση του φαινομένου (σημαντικές διαφορές τόσο στα επίπεδα όσο και στο ρυθμό μεταβολής) ώστε να είναι μάλλον δύσκολο, ή τουλάχιστον προς το παρόν παρακινδυνευμένο, να γίνεται λόγος για «βαλκανικό δημογραφικό πρότυπο».

Στόχος της εργασίας αυτής είναι να παρουσιάσει τις δημογραφικές εξελίξεις στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης¹ κατά την περίοδο 1990-2002 και να θέσει κάποια σημεία προβληματισμού σχετικά με το ρόλο τους στη διαδικασία οικονομικής και κοινωνικής μετάβασης. Διαφαίνεται κάποια σχέση μεταξύ δημογραφικών και οικονομικών δεικτών; Ποιες οι προοπτικές για τις χώρες όπως η Σλοβενία, που μόλις εντάχθηκαν, ή άλλες, όπως η Βουλγαρία και η Ρουμανία, που αναμένεται να ενταχθούν στην Ε.Ε.; Αναμένεται οι δημογραφικές εξελίξεις να επηρεαστούν από τις οικονομικές προοπτικές ή, αντίθετα, θα τις καθορίσουν σε σημαντικό βαθμό; Οι απαντήσεις δεν είναι ούτε εύκολες ούτε αυτονόητες, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ένα φαινόμενο το οποίο βρίσκεται σε εξέλιξη. Δεν μειώνεται ωστόσο η αξία του προβληματισμού ούτε η ανάγκη συνεχούς διερεύνησης των δημογραφικών μεταβολών.

1. Οι χώρες που αποτελούν το αντικείμενο μελέτης αυτής της εργασίας είναι το σύνολο των χωρών της ΝΑ Ευρώπης με εξαίρεση την Ελλάδα, την Τουρκία και την Κύπρο. Σημειώνεται ωστόσο ότι για την Αλβανία και τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη υπάρχουν σημαντικά κενά στα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία.

1. Οι δημογραφικές εξελίξεις στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης

Οι χώρες της ΝΑ Ευρώπης, εξαιρουμένης της Ελλάδας, εκτείνονται από την Αδριατική ως τη Μαύρη Θάλασσα σε έκταση 632.500 χμ². Η ταραχώδης ιστορία της περιοχής σε συνδυασμό με την ιδιαίτερα δύσκολη γεωμορφολογία έχουν κατά καιρούς οδηγήσει σε σημαντικές μεταβολές των συνόρων και έντονες μετακινήσεις των πληθυσμών (Mazower 2000). Σήμερα στην έκταση αυτή σχημα-

Πίνακας 1.

Πληθυσμός, επιφάνεια, πυκνότητα και ρυθμοί πληθυσμιακής μεταβολής, 2001

	Πληθυσμός (σε εκατ.)	Έκταση	Πυκνότητα	Φυσική αύξηση (%)	Μεταν/κή κίνηση (%)
Αλβανία	3,30	28.748	114,8	1,22*	—
Βοσνία-Ερζεγοβίνη	3,40	51.129	66,5	0,29**	0,08*
Βουλγαρία	8,15	110.550	73,7	-0,54	0,01
Κροατία	4,40	56.500	78,5	-0,19	-0,79
ΠΓΔΜ	2,00	25.713	79,0	0,50	-0,13
Ρουμανία	22,50	237.500	94,4	-0,17	-0,02
Σερβία-Μαυροβούνιο	10,60	102.173	104,2	0,16	-1,30
Σλοβενία	1,99	20.251	98,3	-0,05	0,25
ΣΥΝΟΛΟ	56,4	632.564	89,1		

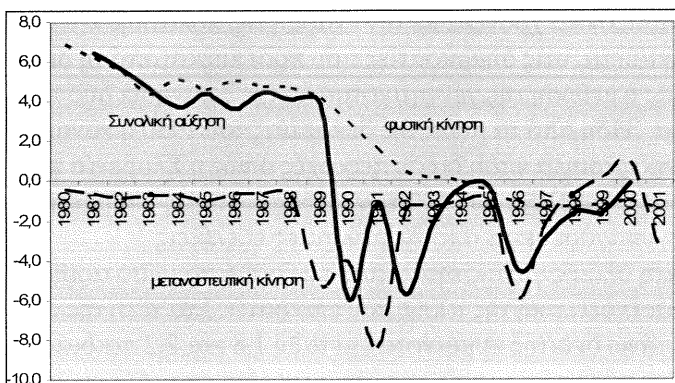
* 1999, ** 2000.

Πηγή: Council of Europe (2003), Population Reference Bureau.

τίζονται οκτώ ανεξάρτητα κράτη, με λιγότερους από 60.000.000 κατοίκους συνολικά. Πολυπληθέστερη χώρα είναι η Ρουμανία, με περίπου 23.000.000 κατοίκους, ενώ πέντε χώρες (Αλβανία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Κροατία, Σλοβενία και ΠΓΔΜ) έχουν πληθυσμό μικρότερο των 5.000.000 κατοίκων. Η μέση πυκνότητα εκτιμάται στα 90 περίπου άτομα ανά χμ², χωρίς σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών, με πιο πυκνοκατοικημένη χώρα την Αλβανία, που συγκεντρώνει 115 κατοίκους ανά χμ² (Πίν. 1).

Δημογραφικά, μέχρι το 1989 οι βαλκανικές χώρες χαρακτηρίζονταν από υψηλούς –σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη– ρυθμούς πληθυσμιακής μεταβολής που αποδίδονταν κυρίως στα υψηλά ποσοστά φυσικής αύξησης. Παρά την έντονη κινητικότητα των πληθυσμών στο εσωτερικό των χωρών, οι μετακινήσεις από και προς τις χώρες αυτές ήταν αυστηρά ελεγχόμενες και άρα περιορισμένες λόγω του πολιτικού συστήματος (Κοντζαμάνης 2001).

Η κατάσταση αλλάζει δραματικά μετά το 1989. Οι ρυθμοί φυσικής αύξησης μειώνονται ταχύτητα, ενώ το άνοιγμα των συνόρων συνέβαλε στην ανάπτυξη ισχυρών ρευμάτων εξωτερικής μετανάστευσης. Το αποτέλεσμα του συνδυασμού χαμηλών ρυθμών φυσικής αύξησης και αυξανόμενης μεταναστευτικής εκροής καταγράφεται στους αρνητικούς ρυθμούς πληθυσμιακής μεταβολής που διατηρούνται για περίπου μια δεκαετία (Διάγραμμα 1). Το φαινόμενο, αν και γενικευμένο, είναι ιδιαίτερα έντονο στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, όπου η μείωση κατά την παραπάνω περίοδο είναι μεγαλύτερη του 20%, και στη Βουλγαρία.

Σχήμα 1.
Πληθυσμιακή μεταβολή
των χωρών της ΝΑ Ευ-
ρώπης, 1980-2001

Πηγή: Council of Europe (2003).

Μοναδική εξαίρεση στην παραπάνω τάση αποτελεί η Σερβία-Μαυροβούνιο, η οποία κατά τη δεκαετία του 1990 αύξησε την πληθυσμιακή της δύναμη κατά 3,3%, κυρίως λόγω της μαζικής εισροής Σέρβων προερχόμενων από άλλες περιοχές της πρώην Γιουγκοσλαβίας (Πίν. 2).

Πίνακας 2.
Πληθυσμιακή εξέλιξη 1989-2001

	1989	2001	Μεταβολή	% μεταβολής
Βοσνία-Ερζεγ.	4.461.498	3.401.198	-1.060.300	-23,8%
Βουλγαρία	8.986.636	8.149.468	-837.168	-9,3%
Κροατία	4.684.728	4.437.460	-247.268	-5,3%
ΠΓΔΜ	2.100.246	2.031.112	-69.134	-3,3%
Αλβανία	3.169.386	3.069.275	-100.111	-3,2%
Ρουμανία	23.111.521	22.430.457	-681.064	-2,9%
Σλοβενία	1.996.325	1.990.094	-6.231	-0,3%
Σερβία-Μαυροβ.	10.305.892	10.645.156	339.264	3,3%
ΣΥΝΟΛΟ	58.816.232	56.154.220	-2.662.012	-4,5%

Πηγή: Council of Europe (2003), Population Reference Bureau.

Για το σύνολο των χωρών της περιοχής η μετά το 1989 εποχή χαρακτηρίζεται από πληθυσμιακή μείωση σε απόλυτα μεγέθη, μείωση των δεικτών γονιμότητας, πτώση του προσδόκιμου ζωής και αύξηση της θνησιμότητας, επιτάχυνση της πληθυσμιακής γήρανσης και επιδείνωση των δεικτών υγείας.

a. Γονιμότητα

Οι μεταβολές που καταγράφουν οι σημαντικότεροι δείκτες γονιμότητας αποτελούν μια καθοριστική παράμετρο των δημογραφικών εξελίξεων στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης κατά την τελευταία δεκαετία. Η σημασία τους οφείλεται τόσο στην ένταση του φαινομένου όσο και στα επίπεδα στα οποία έχει φτάσει. Σήμερα η περιοχή χαρακτηρίζεται από το χαμηλότερο αριθμό παιδιών ανά γυναίκα παγκοσμίως. Επιπλέον, η τουλάχιστον προς το παρόν απουσία ενδείξεων ανάκαμψης της τάσης αυτής εντείνει την ανησυχία των μελετητών, πολιτικών αναλυτών αλλά και κυβερνήσεων σχετικά με το δημογραφικό παρόν και μέλλον των χωρών αυτών.

Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 οι γεννήσεις μειώνονται τόσο σε απόλυτα μεγέθη όσο και ως αναλογία στο συνολικό πληθυσμό. Το χρονικό σημείο έναρξης της πτωτικής αυτής πορείας διαφέρει από χώρα σε χώρα. Στην Αλβανία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία οι απότομες μεταβολές στους δείκτες γεννητικότητας σχεδόν ταυτίζονται χρονικά με την έναρξη της πολιτικής και οικονομικής μετάβασης. Αντίθετα, στις δημοκρατίες που προέκυψαν από τη διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας η μείωση της γεννητικότητας είχε ξεκινήσει δύο περσίου δεκαετίες νωρίτερα. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 η γονιμότητα είχε πέσει σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα σε περιοχές όπως η Σλοβενία και η Κροατία. Στις χώρες αυτές η εξέλιξη των δεικτών γεννητικότητας υπήρξε πιο ομαλή και δεν φάνηκε να υπαγορεύεται από τις πολιτικές εξελίξεις.

Η εξέλιξη του δείκτη ολικής γονιμότητας, που εκφράζει το μέσο αριθμό παιδιών ανά γυναίκα, είναι ενδεικτική της τάσης που επικρατεί. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ο παραπάνω δείκτης κυμαινόταν μεταξύ 1,8 και 2,2 παιδιά ανά γυναίκα – επίπεδα σχετικά υψηλά για τα ευρωπαϊκά δεδομένα. Δύο χώρες ξέφευγαν από το παραπάνω εύρος: η Σλοβενία, όπου ο δείκτης είχε ήδη πέσει

στο 1,5 παιδιά ανά γυναίκα, και η Αλβανία, που διατηρούσε σταθερά υψηλά επίπεδα γονιμότητας, κοντά στα 3 παιδιά ανά γυναίκα. Σε όλες ανεξαιρέτως τις χώρες η πτωτική τάση κατά τη δεκαετία του 1990 υπήρξε απρόσκοπτη, με αποτέλεσμα ο δείκτης το 2001 να φτάσει σε επίπεδα ανάλογα των χωρών της Ν. Ευρώπης ή και ακόμα χαμηλότερα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Βουλγαρίας, που το 1997 κατέγραψε την ιστορικά χαμηλότερη τιμή σε παγκόσμιο επίπεδο, με μόλις 1,09 παιδιά να αντιστοιχούν σε κάθε γυναίκα.

Παράλληλα με τη μείωση του μέσου αριθμού παιδιών ανά γυναίκα, αξιοσημείωτη είναι η καθυστέρηση στο χρονοδιάγραμμα των γεννήσεων. Η αύξηση στη μέση ηλικία απόκτησης (πρώτου) παιδιού είναι ενδεικτική της μεταβολής στη δημογραφική συμπεριφορά των νέων γονέων. Παραδοσιακά, οι πρώην ανατολικές χώρες χαρακτηρίζονταν από υψηλή γονιμότητα στις νεαρές ηλικίες: οι γυναίκες παντρεύονταν σε μικρή ηλικία και αποκτούσαν νωρίς παιδιά. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 οι γυναίκες αποκτούσαν το πρώτο τους παιδί συνήθως πριν το 23ο έτος της ηλικίας τους. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 η μέση ηλικία απόκτησης πρώτου παιδιού αυξήθηκε κατά μέσο όρο κατά 1,5 χρόνια. Η σημαντικότερη διαφορά, που φτάνει τα τρία έτη καθυστέρησης σε διάστημα μόλις μιας δεκαετίας, καταγράφεται στη Σλοβενία, ενώ, αντίθετα, στην ΠΓΔΜ η διαφορά είναι μικρότερη του ενός έτους. Προς την ίδια κατεύθυνση, αν και μικρότερης έντασης, είναι η μεταβολή που καταγράφει η μέση ηλικία τεκνοποίησης: η διαφορά μεταξύ 1990 και 2001 είναι λιγότερο έντονη,

Πίνακας 3.
Βασικοί δείκτες γονιμότητας 1990-2000

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Δείκτης ολικής γονιμότητας											
Αλβανία	3	2,83	2,8	2,57	2,74	2,62	2,54	2,22	2,18	2,1	—
Βοσνία-Ερζεγ.	1,71	1,65	—	—	—	—	1,65	1,69	1,56	—	—
Βουλγαρία	1,82	1,66	1,55	1,46	1,37	1,23	1,23	1,09	1,11	1,23	1,26
Κροατία	1,67	1,55	1,39	1,43	1,43	1,5	1,64	1,69	1,45	1,38	1,4
ΠΓΔΜ	2,06	2,07	2,12	2,17	2,23	2,13	2,06	1,93	1,9	1,76	1,88
Ρουμανία	1,84	1,6	1,52	1,44	1,41	1,34	1,3	1,32	1,32	1,3	1,31
Σερβία-Μαυρ.	2,1	2,08	1,92	1,91	1,86	1,89	1,84	1,75	1,71	1,64	1,66
Σλοβενία	1,46	1,42	1,33	1,33	1,32	1,29	1,28	1,25	1,23	1,21	1,26
Μέση ηλικία απόκτησης πρώτου παιδιού											
Αλβανία	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Βοσνία-Ερζεγ.	23,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Βουλγαρία	22,2	22	21,9	22	22,2	22,4	22,6	22,8	22,9	23	23,5
Κροατία	24,1	24,4	24,5	24,7	24,8	25	25	25,2	25,4	25,4	25,5
ΠΓΔΜ	23,4	23,5	23,5	23,5	23,6	23,7	23,8	23,8	24,1	24,1	24,3
Ρουμανία	22,7	22,6	22,7	22,7	22,9	23	23,1	23,3	23,4	23,5	23,6
Σερβία-Μαυρ..	23,9	24	24,2	24,3	24,4	24,5	24,7	24,8	24,9	25	25
Σλοβενία	23,7	23,9	24,1	24,5	24,6	24,9	25,2	25,5	25,8	26,1	26,5
Εκτός γάμου γεννήσεις (ως % του συνόλου γεννήσεων)											
Αλβανία	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Βοσνία-Ερζεγ.	7,4%	7,9%	—	—	—	—	11,9%	10,7%	10,1%	—	—
Βουλγαρία	12,4%	15,5%	18,5%	22,1%	24,5%	25,7%	28,1%	30,0%	31,5%	35,1%	38,4%
Κροατία	7,0%	7,5%	7,7%	7,7%	7,6%	7,5%	7,1%	7,3%	8,1%	8,2%	9,0%
ΠΓΔΜ	7,1%	7,0%	7,3%	8,1%	8,5%	8,2%	8,2%	8,9%	9,5%	9,8%	9,8%
Ρουμανία	4,0%	0,0%	0,0%	17,0%	18,3%	19,7%	20,7%	22,2%	23,0%	24,1%	25,5%
Σερβ.-Μαυρ.	12,7%	13,6%	14,0%	15,8%	16,0%	16,4%	17,8%	19,1%	19,9%	20,2%	20,4%
Σλοβενία	24,5%	26,4%	27,7%	28,0%	28,8%	29,8%	31,9%	32,7%	33,6%	35,4%	37,1%

διότι η καθυστέρηση στην απόκτηση του πρώτου παιδιού αντισταθμίζεται εν μέρει από τη μείωση του τελικού αριθμού παιδιών ανά γυναίκα.

Η αύξηση των εκτός γάμου γεννήσεων συνιστά μία επιπλέον μεταβολή της δημογραφικής συμπεριφοράς των πληθυσμών της περιοχής. Συγκρινόμενο με τα επίπεδα της Ν. Ευρώπης, το ποσοστό των εκτός γάμου γεννήσεων στις εξεταζόμενες χώρες ήταν παραδοσιακά σχετικά υψηλό. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 στη Βουλγαρία και τη Σερβία πλησίαζε το 12%, ενώ στη Σλοβενία ξεπερνούσε ήδη το 22% επί του συνόλου των γεννήσεων.² Το ποσοστό αυξήθηκε περαιτέρω σε όλες τις χώρες κατά τη δεκαετία του 1990. Έτσι, το 2001 μία στις τέσσερις γεννήσεις συντελείται εκτός γάμου. Στην πρώτη θέση της κατάταξης βρίσκεται η Σλοβενία (39,4%) και ακολουθούν η Ρουμανία (26,7%) και η Σερβία (20,4%). Αντίθετα, σχετικά χαμηλά (αν και σαφώς υψηλότερα από αυτά της Ελλάδας) παραμένουν τα ποσοστά στην Κροατία (9,4%) και την Αλβανία (10,3%). Η αύξηση των εκτός γάμου γεννήσεων και η ραγδαία άνοδος του αριθμού των διαζυγίων έχουν ως άμεση συνέπεια την εμφάνιση ενός νέου κοινωνικού φαινομένου: τη ραγδαία εξάπλωση των μονογονεϊκών οικογενειών, που στην πλειονότητά τους διαβιώνουν σε συνθήκες φτώχειας και εγκατάλειψης (Vassilev 2005).

Συνοψίζοντας, οι μεταβολές στους σημαντικότερους δείκτες γεννητικότητας –μείωση της γονιμότητας, καθυστέρηση στην απόκτηση πρώτου παιδιού και η συνακόλουθη αλλαγή χρονοδιαγράμματος των γεννήσεων σε συνδυασμό με την εξάπλωση των εκτός γάμου γεννήσεων– σηματοδοτούν μια ρήξη με τη δημογραφική συμπεριφορά του παρελθόντος. Μέσα από τις μεταβολές αυτές διαμορφώνονται νέες κοινές τάσεις, ενώ οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών τείνουν να μειώνονται, δημιουργώντας ένα πιο ομοιογενές σύνολο, όπως καταγράφεται από την εξέλιξη του συντελεστή μεταβλητικότητας (Πίν. 4).

Πίνακας 4.

Στατιστική επεξεργασία των βασικών δεικτών γονιμότητας, 1990-2001

	1990		2001	
	\bar{x}	CV	\bar{x}	CV
Γεννήσεις/1000 κατ.	15,3	31%	11,1	23,9%
Αριθμός παιδιών/γυναίκα	1,9	23,8%	1,5	19,1%
Μέση ηλικία στην απόκτηση 1ου παιδιού*	23,3	2,9%	24,8	4,2%
Μέση ηλικία στην τεκνοποίηση*	25,6	3,0%	26,8	4,5%
Εκτός γάμου γεννήσεις (%)**	10,7	58,92%	24,7	56,7%

Σημείωση: όπου \bar{x} ο αριθμητικός μέσος και CV ο συντελεστής μεταβλητικότητας.

* Δεν συμπεριλαμβάνονται η Αλβανία και η Βοσνία-Ερζεγοβίνη.

** Δεν συμπεριλαμβάνεται η Αλβανία.

Πηγή: UN/ECE 1999, UN/ECE 2000 και ίδιοι υπολογισμοί.

β. Θνησιμότητα

Τα τελευταία χρόνια οι χώρες της ΝΑ Ευρώπης όχι μόνο αδυνατούν να διασφαλίσουν την αντικατάσταση των πληθυσμών τους, αλλά βρίσκονται αντιμέτωπες με την επιδείνωση των δεικτών θνησιμότητας. Οι θάνατοι αυξήθηκαν κατακόρυφα, ανεβάζοντας την αναλογία τους στο συνολικό πληθυσμό στα υψηλότερα επίπεδα σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη. Παράλληλα, λόγω κακής διατροφής και συνθηκών διαβίωσης επανεμφανίστηκαν ασθένειες όπως η φυματίωση και η αναιμία, ξεχασμένες στο παρελθόν (Vassilev 2005). Ως συνέπεια, στα μέσα της

2. Την ίδια εποχή η αναλογία των εκτός γάμου γεννήσεων ήταν κάτω του 6% στην Ιταλία και μόλις 2% στην Ελλάδα.

δεκαετίας του 1990 ο διαχωρισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης ως προς τους δείκτες θνησιμότητας ήταν εντονότερος από ποτέ (Mesle & Vallin 2002).

Πέρα από την πολιτική αναταραχή και την αβεβαιότητα για το μέλλον, η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων συνέβαλε στην απαξίωση ή ακόμα και την πλήρη διάλυση των συστημάτων υγείας και του κράτους πρόνοιας γενικότερα. Ως αποτέλεσμα, το προσδόκιμο ζωής ακολούθησε σε αρκετές περιοχές μια αναπάντεχα δυσάρεστη πορεία, καταγράφοντας σημαντική μείωση, ενώ υψηλά παρέμεναν τα επίπεδα βρεφικής θνησιμότητας³ (Πίν. 5). Το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση μειώθηκε κατά 0,5-1 έτος στην περίοδο 1990-1995 σε όλες σχεδόν τις χώρες. Στις περισσότερες περιπτώσεις η τάση αυτή έχει ανακοπεί και κάποιες χώρες έχουν ήδη επανέλθει στα προ της κρίσης επίπεδα. Ιδιαίτερα δυσμενείς είναι οι συνθήκες στη Βουλγαρία και την ΠΓΔΜ, όπου το 2001 το προσδόκιμο ζωής των γυναικών εξακολούθει να είναι χαμηλότερο των επιπέδων του 1990. Η μέση διάρκεια ζωής στις χώρες είναι χαμηλή για τα ευ-

3. Η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη στην ΕΣΣΔ και τις χώρες που προέκυψαν από τη διάλυσή της. Η πορεία της θνησιμότητας στη σημερινή Ρωσία παραμένει ιδιαίτερα ανησυχητική.

Πίνακας 5.
Βασικοί δείκτες θνησιμότητας, 1990-2000

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Θάνατοι ανά 1000 κατοίκους											
Αλβανία	5,5	5,4	5,7	5,7	5,7	5,6	5,4	5,5	5,4	5,0	—
Βοσνία-Ερζεγ.	8,9	9,4	—	—	—	—	7,7	8,4	8,5	0,0	8,6
Βουλγαρία	12,3	12,74	12,56	12,91	13,21	13,61	13,96	14,61	14,27	13,58	14,05
Κροατία	11,1	11,70	10,83	10,64	10,36	10,58	11,02	11,46	11,53	11,48	11,00
ΠΓΔΜ	7,82	7,82	8,39	8,10	8,14	8,35	8,13	8,33	8,43	8,34	8,53
Ρουμανία	10,6	10,86	11,57	11,56	11,70	11,96	12,63	12,37	11,95	11,79	11,39
Σερβία-Μαυρ.	9,44	9,78	10,15	10,26	10,03	10,21	10,57	10,56	10,68	10,86	11,10
Σλοβενία	9,29	9,66	9,67	10,04	9,73	9,53	9,36	9,53	9,59	9,55	9,35
Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση – Άνδρες											
Αλβανία	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Βοσνία-Ερζεγ.	69,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Βουλγαρία	68	68	67,8	67,6	67,3	67,4	67,4	67	67,5	68,3	68,5
Κροατία	68,4	—	—	—	69,3	—	—	70,2	—	69,1	70,5
ΠΓΔΜ	70,3	70,4	69,3	69,6	69,6	69,8	70,3	70,4	70,4	70,5	—
Ρουμανία	66,6	66,8	66	65,8	65,5	65,4	65,1	65,2	66,3	67,1	67,7
Σερβία-Μαυρ.	69,2	68,6	68,4	68,8	69,5	69,8	69,6	69,8	70,1	70,2	70,1
Σλοβενία	69,8	69,5	69,7	69,4	70,1	70,8	71,1	71,1	71,3	71,8	72,3
Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση – Γυναίκες											
Αλβανία	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Βοσνία-Ερζεγ.	75,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Βουλγαρία	74,7	74,4	74,7	75	74,8	74,9	74,6	73,9	74,8	75,1	75,1
Κροατία	76	—	—	—	—	—	—	77	—	76,9	77,8
ΠΓΔΜ	74,5	74,6	73,8	74,4	74,2	74	74,7	74,7	74,5	75,3	—
Ρουμανία	73	73,4	73,1	73,1	73	73,2	72,7	73,2	73,7	74,2	74,6
Σερβία-Μαυρ.	75,4	74,7	74,4	74,1	74,6	74,7	74,5	74,9	75	75	75
Σλοβενία	77,8	77,4	77,6	77,6	77,7	78,3	78,9	79	79,1	79,3	79,7
Βρεφική θνησιμότητα											
Αλβανία	28,3	—	—	—	30,7	—	—	22,2	15	12,2	—
Βοσνία-Ερζεγ.	15,3	16,4	—	—	—	—	14	12,4	11	—	—
Βουλγαρία	14,6	16,7	15,8	15,4	16,1	14,5	15,6	17,1	14,5	14,9	13,4
Κροατία	10,7	10,9	11,4	10	10,2	9	8,2	8,3	7,9	7,7	7,3
ΠΓΔΜ	31,7	28,3	29,4	23,1	23,1	22,8	16,4	15,5	16,5	14,9	12
Ρουμανία	25	21,4	23,2	22,9	23,8	21,1	22,2	22,1	20,5	18,5	18,6
Σερβία-Μαυρ.	24,8	20,3	20,9	21,9	17,9	16,3	14,6	13,8	13,9	13,5	13,2
Σλοβενία	8,2	8,1	8,6	6,8	6,5	5,5	4,7	5,1	5,2	4,5	4,9

Πηγή: UN/ECE 1999, UN/ECE 2000.

ρωπαϊκά δεδομένα: στην ΠΓΔΜ εκτιμάται στα 70,5 έτη για τους άνδρες και 75,3 για τις γυναίκες και στη Βουλγαρία στα 68,6 και 75,3 έτη αντίστοιχα. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι αντίστοιχα επίπεδα κατέγραφε η Ελλάδα μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Σήμερα το υψηλότερο προσδόκιμο ζωής της περιοχής καταγράφεται στη Σλοβενία (77,8 για τους άνδρες και 80,7 για τις γυναίκες) και είναι ανάλογο αυτού των χωρών της Δυτικής Ευρώπης.

4. Η βρεφική θνησιμότητα εκφράζεται από τον αριθμό των θανάτων βρεφών (κάτω του 1 έτους) ανά 1000 γεννήσεις ζώντων παιδιών.

5. Η βρεφική θνησιμότητα στην Ευρώπη εκτιμάται κατά μέσο όρο στο 8‰, αν και σε χώρες όπως η Σουηδία και η Φινλανδία είναι χαμηλότερη του 4‰.

Η βρεφική θνησιμότητα⁴ αποτελεί έναν ιδιαίτερα σημαντικό δείκτη, όχι μόνο θνησιμότητας αλλά και βιοτικού επιπέδου. Μέσα στη δεκαετία του 1990 ανακόπηκε προσωρινά η σταθερά πτωτική πορεία που ακολουθούσε η βρεφική θνησιμότητα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Ήδη όμως από το 1997-1998 η κατάσταση δείχνει να ομαλοποιείται. Ο δείκτης βρεφικής θνησιμότητας, που είναι ιδιαίτερα υψηλός σε σχέση με τα ευρωπαϊκά δεδομένα,⁵ κυμαίνεται ανάμεσα στο 12‰ και 15‰, με τη Ρουμανία να καταγράφει την υψηλότερη τιμή. Εξαιρέση στην παραπάνω τάση αποτελούν η Σλοβενία (4,2‰) και η Κροατία (7,6‰). Αξίζει ωστόσο να επισημανθούν οι έντονες επιφυλάξεις που έχουν εκφραστεί σχετικά με την αξιοπιστία των επίσημων στατιστικών, οι οποίες στηρίζονται κυρίως στην ελλιπή καταγραφή των συμβάντων, τον ασαφή ορισμό ή ακόμα και στο διαφορετικό τρόπο υπολογισμού του συγκεκριμένου δείκτη που έχει επικρατήσει στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Μελέτες δείχνουν ότι σε ορισμένες από τις χώρες που εξετάζουμε (ιδιαίτερος στις Αλβανία, Βουλγαρία, Ρουμανία και ΠΓΔΜ) οι πραγματικές τιμές του δείκτη ενδέχεται να είναι έως και δυο φορές υψηλότερες από αυτές που παρουσιάζονται επισήμως (Aleshina & Redmond 2005).

Στο τέλος της δεκαετίας του 1990 οι περισσότερες χώρες έχουν εισέλθει σε μια περίοδο σταδιακής ανάκαμψης, σύμφωνα με τις στατιστικές υγείας. Οι βασικότεροι από τους δείκτες θνησιμότητας αρχίζουν βαθμιαία να βελτιώνονται, ενώ περιορίζονται οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις (Πίν. 6).

Ως απόρροια των παραπάνω τάσεων σχετικά με τη γονιμότητα και τη θνησιμότητα, ο ρυθμός φυσικής αύξησης σημείωσε σταθερά πτωτική πορεία, που στις περισσότερες περιπτώσεις διατηρείται και κατά τη νέα δεκαετία (Σχ. 2). Σήμερα ο ρυθμός φυσικής μεταβολής παραμένει αρνητικός στις Βουλγαρία, Ρουμανία, Σλοβενία και Κροατία, ενώ είναι μόλις οριακά θετικός στη Σερβία. Υψηλούς ρυθμούς φυσικής μεταβολής εξακολουθούν να καταγράφουν η Αλβανία, και σε μικρότερο βαθμό η ΠΓΔΜ και η Βοσνία-Ερζεγοβίνη.

Πίνακας 6.

Στατιστική επεξεργασία βασικών δεικτών θνησιμότητας

		1990		2001	
		\bar{x}	CV	\bar{x}	CV
Θάνατοι/1000 κατ.*		9,4	21,1%	10,8	16,1%
Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση*	A	68,7	1,8%	70,9	2,3%
	Γ	74,4	4,3%	76,5	2,8%
Προσδόκιμο ζωής στο 65 έτος*	A	13,2	3,24%	13,3	3,46%
	Γ	15,8	3,9%	16,1	7,5%
Βρεφική θνησιμότητα*		19,8	41,1%	10,96	35,2%

Σημείωση: όπου \bar{x} ο αριθμητικός μέσος και CV ο συντελεστής μεταβλητότητας.

* Δεν συμπεριλαμβάνονται η Αλβανία και η Βοσνία-Ερζεγοβίνη.

Πηγή: UN/ECE 1999, UN/ECE 2000 και ίδιοι υπολογισμοί.

γ. Μεταναστευτικά ρεύματα

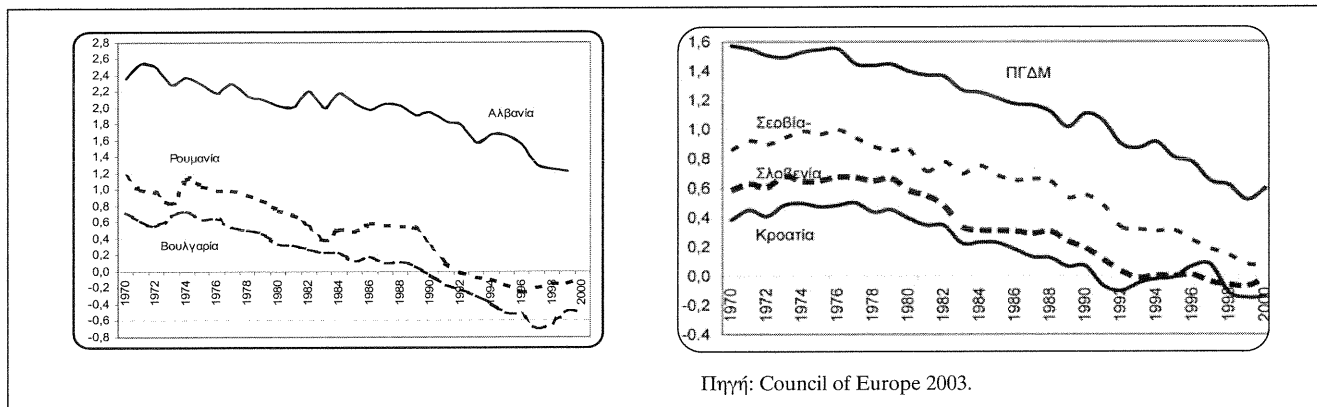
Μετά το 1989 ενισχύεται σημαντικά ο ρόλος της εξωτερικής μετανάστευσης στη διαμόρφωση της πληθυσμιακής μεταβολής. Η ανάπτυξη ρευμάτων μεταναστευτικής εκροής αποτελεί τη σημαντικότερη από τις δημογραφικές εξελίξεις της περιοχής κατά τη δεκαετία του 1990 (Sardon 2001). Μέχρι εκείνη τη στιγμή η κινητικότητα από και προς τις χώρες που εξετάζονται ήταν αυστηρά ελεγχόμενη και κατά συνέπεια πολύ περιορισμένη.⁶ Με το άνοιγμα όμως των συνόρων και την άρση των περιορισμών δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την ενίσχυση της κινητικότητας των πληθυσμών. Τα επίσημα διαθέσιμα στοιχεία είναι περιορισμένα, ενώ οι ανεπίσημες εκτιμήσεις διαφοροποιούνται σε τέτοιο βαθμό ώστε η ποσοτικοποίηση της μεταναστευτικής κίνησης καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, υπολογίζεται ότι από το 1989 το 15% του πληθυσμού των δυτικών Βαλκανίων, δηλαδή περίπου 10 εκατομμύρια άνθρωποι, έχουν μετακινηθεί (Baldwin-Edwards 2003).

Βίαιες συγκρούσεις και πολιτική αναταραχή οδήγησαν σε μαζικές, συχνά ακούσιες, μετακινήσεις εντός και εκτός της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Σημαντικά τμήματα του πληθυσμού μετακινήθηκαν μεταξύ των χωρών που προήλθαν από τη διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας με κριτήρια εθνικά ή θρησκευτικά. Στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη το φαινόμενο ήταν ιδιαίτερα έντονο. Οι πολεμικές εχθροπραξίες στο έδαφος της χώρας σε συνδυασμό με την ιδιόζουσα εθνική σύνθεση του πληθυσμού της περιοχής συνέβαλαν σε μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών. Ο αριθμός των κατοίκων που εγκατέλειψαν τη χώρα κατευθυνόμενοι είτε προς άλλες πρώην Γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες –κυρίως προς τη Σερβία και την Κροατία– είτε προς τρίτες χώρες ξεπερνά τα 1,2 εκατ. άτομα. Σημαντικά, αν και μικρότερης έντασης, ήταν τα κύματα μεταναστών από την Κροατία.

Τη μεγαλύτερη μεταναστευτική εκροή φαίνεται να καταγράφει η Αλβανία: σύμφωνα με εκτιμήσεις, κατά την περίοδο 1991-1993 ο μέσος ετήσιος ρυθμός εκροής μεταναστών από τη χώρα αυτήν είναι περίπου 6 φορές υψηλότερος από το μέσο όρο των υπόλοιπων χωρών της ΝΑ Ευρώπης (Misja & Misja 2000). Η Αλβανία εκτιμά ότι έχει στερηθεί περίπου το ένα τέταρτο του πληθυσμού της και όχι λιγότερο από το 35% του εργατικού δυναμικού της (Barjaba 2004). Στη συντριπτική τους πλειοψηφία πρόκειται για άνδρες, εργαζόμενους κυρίως στη βιομηχανία, που εγκαταλείπουν τη χώρα αναζητώντας καλύτερες απολαβές και υψηλότερο επίπεδο διαβίωσης (Misja & Misja 2000). Η Ελλάδα και η Ιταλία, λό-

6. Εξαιρέση αποτελούσε η Γιουγκοσλαβία του Τίτο, που επέτρεπε τη μετακίνηση εργατών (Gastarbeiter) προς τις χώρες της Ευρώπης.

Σχήμα 2.
Ρυθμός φυσικής αύξησης του πληθυσμού
(α. Αλβανία, Βουλγαρία, Ρουμανία,
β. Δημοκρατίες της πρώην Γιουγκοσλαβίας)

γω γειννίασης και ευκολότερης πρόσβασης, αποτελούν τους κύριους πόλους έλξης μεταναστών, ανδρών και γυναικών, από την Αλβανία.

Στη Βουλγαρία το πρώτο μεγάλο μεταναστευτικό κύμα αποτελούνταν από περίπου 220.000 άτομα τουρκικής κυρίως καταγωγής, που εγκατέλειψαν τη χώρα με το άνοιγμα το συνόρων το 1989. Η μεταναστευτική κίνηση συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, εισάγοντας για πρώτη φορά στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας την έννοια του «οικονομικού μετανάστη». Η μετανάστευση στη Βουλγαρία είναι κυρίως γένους θηλυκού και φαίνεται να επηρεάζει ιδιαίτερα άτομα υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου.⁷ Κύριοι προορισμοί είναι οι χώρες της Ε.Ε., με πρώτη την Ελλάδα.

Ανάλογες είναι οι πτυχές της εξωτερικής μετανάστευσης στη Ρουμανία. Οι αρχές της δεκαετίας του 1990 σηματοδότησαν μια νέα εποχή όπου οι οικονομικοί λόγοι αντικατέστησαν τους πολιτικούς ως βασική αιτία μετανάστευσης, ενώ για πρώτη φορά το 1992 ο αριθμός των Ρουμάνων που εγκατέλειψαν τη χώρα ήταν μεγαλύτερος αυτού των άλλων εθνικοτήτων (Teodorescu 2000). Ο βασικός όγκος των μεταναστών από τη Ρουμανία είναι γυναίκες προερχόμενες κυρίως από αστικές περιοχές, ενώ κυριότερος προορισμός τους είναι η Γερμανία.

Η μετανάστευση εκπαιδευμένου και εξειδικευμένου προσωπικού (brain-drain) είναι μία ακόμα σημαντική πτυχή του φαινομένου που δείχνει να παίζει μεγάλες διαστάσεις στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης. Η απουσία σχετικών στατιστικών στοιχείων καθιστά ιδιαίτερα δύσκολη την προσέγγιση του θέματος. Ωστόσο πολιτικοί,⁸ δημοσιογράφοι αλλά και μελετητές θεωρούν ότι το φαινόμενο έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις στο σύνολο των βαλκανικών χωρών. Αν και οι θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με τις επιπτώσεις του φαινομένου είναι αρκετά αντιφατικές, μελετητές από τις εμπλεκόμενες χώρες θεωρούν ότι τη διαρροή ειδικευμένου και εκπαιδευμένου προσωπικού θέτει σοβαρά σε κίνδυνο α-

7. Σύμφωνα με το *Weekly Commentary* του βουλγαρικού τύπου, το 65% των ατόμων που μετανάστευσαν από τη χώρα κατά την περίοδο 1990-1999 είχαν ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ το 31% ήταν πτυχιούχοι ανώτερων ή ανώτατων σχολών.

8. Ο Andrei Marga, πρώην υπουργός Παιδείας της Ρουμανίας, φέρεται να δηλώνει ότι οι «νέοι εγκαταλείπουν τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης και της Ρουμανίας, όχι μόνο λόγω των χαμηλών μισθών, αλλά κυρίως διότι δεν βλέπουν καμία προοπτική ανάπτυξης στο μέλλον, ούτε για τους ίδιους, ούτε για το κοινωνικό περιβάλλον, ούτε για τον κόσμο γύρω τους» (Radio Free Europe/Radio Liberty, 2001). Ο Dragan Domazet, Σέρβος υπουργός Επιστημών, δηλώνει ότι το 40%-50% των καλύτερων επιστημόνων και έως το 70% των νέων πτυχιούχων έχουν εγκαταλείψει τη Σερβία με προορισμό κυρίως τις ΗΠΑ (Science Network for the Balkans, 2002).

Πίνακας 7.

Εκτίμηση μεταναστευτικής εκροής σε επιλεγμένες χώρες

	Εκτιμώμενος αριθμός μεταναστών	Περίοδος αναφοράς
Αλβανία	800.000	1990-1997
Βουλγαρία	900.000	1990-2004
Ρουμανία	210.000	1990-1994

Πηγή: Στατιστικές Υπηρεσίες Αλβανίας, Βουλγαρίας και Ρουμανίας.

Πίνακας 8.

Δείκτης ανθρώπινης ανάπτυξης 1990-2002

	1990		2002		Διαφορά Θέσεων
	HDI	Θέση	HDI	Θέση	
Αλβανία	0,791	49	0,733	92	-43
Βουλγαρία	0,865	35	0,709	62	-27
Γιουγκοσλαβία	0,857	37			
Βοσνία-Ερζεγ.			0,781	66	—
Κροατία			0,809	48	—
ΠΓΔΜ			0,772	65	—
Σερβία					
Σλοβενία			0,879	29	+
Ρουμανία	0,733	60	0,775	63	-3

Πηγή: Human Development Reports, United Nations Development Programme.

κόμα και αυτή τη διαδικασία της μετάβασης, αφού στερεί τις χώρες από την πολιτική, διπλωματική, επιστημονική και πολιτιστική ελίτ που θα αποτελούσε τη βασική κινητήρια δύναμη προς τον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο, μέσα από διαφανείς και αξιοκρατικές διαδικασίες (Horvat 2004).

2. Βασικοί ερμηνευτικοί παράγοντες

Η ένταση και η διάρκεια των δημογραφικών εξελίξεων στις χώρες σε μετάβαση έχει οδηγήσει στη διατύπωση διαφορετικών απόψεων σχετικά με τους παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση των τάσεων. Σημαντικός είναι ο αριθμός των μελετητών που καταδεικνύουν ότι οι ραγδαίες πολιτικές αλλαγές και η επιδείνωση του γενικού οικονομικού κλίματος είχαν άμεσο αντίκτυπο στην καθημερινή ζωή και κατά συνέπεια στη δημογραφική συμπεριφορά των πληθυσμών. Ήδη από το 1989 όλες οι χώρες βίωσαν τη σημαντική συρρίκνωση του ΑΕΠ, που εκδηλώθηκε πριν από την έναρξη συγκρούσεων ή ταραχών. Ο πληθωρισμός ήταν σημαντικά υψηλότερος από την εξέλιξη των δημοσίων δαπανών και των εισοδημάτων, ενώ η ανεργία σε ορισμένες χώρες έφτασε σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα (Πίν. 8). Παράλληλα, στο σύνολο των χωρών συρρικνώθηκαν οι δαπάνες για εκπαίδευση και υγεία (Kubikova & Sergi 2002), γεγονός που συνέβαλε στην κατάρρευση του κοινωνικού κράτους, καταλύοντας έτσι κάθε μορφή συνέχειας του θεσμικού και νομικού πλαισίου, ενώ οι συνεχιζόμενες δυσκολίες στην ανασυγκρότησή του συμβάλλουν στο αίσθημα αβεβαιότητας για το μέλλον.

Ειδικότερα, η εξέλιξη της γονιμότητας αποτέλεσε ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης. Σημαντικός αριθμός μελετών έχει επικεντρωθεί στην προσπάθεια δημιουργίας ενός θεωρητικού πλαισίου για την ερμηνεία της κατακόρυφης πτώσης της και την πρόβλεψη των μελλοντικών εξελίξεων. Μέσα από τη μελέτη της βιβλιογραφίας διαφαίνονται τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις σχετικά με τους παράγοντες που επηρέασαν και/ή καθόρισαν τις πρόσφατες εξελίξεις της γεννητικότητας στις οικονομίες σε μετάβαση (Philipov 2002, Kohler & Kohler 2002).

Μια πρώτη ομάδα ερευνητών προβάλλει το επιχείρημα της οικονομικής κρίσης ως βασικό ερμηνευτικό παράγοντα των δημογραφικών εξελίξεων (Vasilev 2005, Eberstadt 2004, Kohler & Kohler 2002, Rychtarikova 2000, Council of Europe 1999). Η δραστική μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος, η παρατεταμένη οικονομική ύφεση, η αβεβαιότητα στη αγορά εργασίας και η απότομη διακοπή των κοινωνικών παροχών έχουν δημιουργήσει ένα έντονο αίσθημα ανασφάλειας. Παράλληλα, το «κόστος» ανατροφής ενός παιδιού έχει αυξηθεί σημαντικά, οδηγώντας είτε στην καθυστέρηση απόκτησής του (που συνεπάγεται την προσωρινή μείωση της γονιμότητας) είτε στην προς τα κάτω αναθεώρηση του επιθυμητού αριθμού παιδιών (συμβάλλοντας στη σταθεροποίηση της γονιμότητας σε χαμηλά επίπεδα). Ως αποτέλεσμα των παραπάνω δυσμενών εξελίξεων, η μείωση της γονιμότητας εμφανίζεται συχνά ως «επιβεβλημένη αντίδραση στην κρίση» και όχι ως συνειδητή επιλογή (Rychtarikova 2000). Παράλληλα, και επιπλέον της οικονομικής παραμέτρου, εμπειρικές μελέτες δείχνουν ότι η απόφαση απόκτησης παιδιού/ών επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από το γενικό πολιτικό κλίμα που διαμορφώνει τις μελλοντικές συνθήκες και προοπτικές (Moors & Palomba 1995). Στην περίπτωση των χωρών που εξετάζονται, η πολιτική αλλαγή, η διάσπαση των κρατών και η δημιουργία νέων προκάλεσαν επιφύλαξη, αν όχι φόβο, σχετικά με το μέλλον και τις προοπτικές που διαφαίνονται.

Μια δεύτερη ομάδα μελετητών θεωρεί ότι με το άνοιγμα των ανατολικών χωρών προς τη Δύση επικράτησε μια τάση *προσαρμογής προς το «δυτικό πρότυπο»*. Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής εντοπίζουν ως κύριο ερμηνευτικό παράγοντα όχι τόσο τις οικονομικές δυσκολίες αλλά κυρίως τα νέα κοινωνικά πρότυπα που σχετίζονται με το δυτικό τρόπο ζωής: γάμοι λιγότερο σταθεροί, οικογένειες μικρότερου μεγέθους και μεγαλύτερη διάθεση αυτονομίας των γυναικών (Fialova & Kucera 1997). Η τοποθέτηση αυτή φαίνεται να επαληθεύεται στην περίπτωση της Ανατολικής Γερμανίας, όπου η μείωση της γονιμότητας αφορά κυρίως στις νεαρές ηλικίες και μπορεί κατά συνέπεια να θεωρηθεί ως συγκυριακή και συγκλίνουσα προς τα πρότυπα της Δυτικής Γερμανίας (Congrad et al. 1996, Lechner 2001).

Τέλος, μια τρίτη κατηγορία μελετητών επιχειρεί να αποσυνδέσει τη δημογραφία από το οικονομικό και πολιτικό τοπίο. Οι υποστηρικτές της θεωρίας αυτής διατείνονται ότι τα χαμηλά επίπεδα γονιμότητας που καταγράφηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 δεν είναι παρά το αποτέλεσμα μακροχρόνιων κοινωνικών και δημογραφικών ζυμώσεων, οι οποίες δεν προκλήθηκαν αλλά απλά επιταχύνθηκαν από τις πολιτικές εξελίξεις. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η «*δεύτερη δημογραφική μετάβαση*»⁹ εξαπλώνεται σταδιακά στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στα πρότυπα ορισμένων δυτικών χωρών. Προϋπάρχουσες τάσεις, υποβοηθούμενες από την αλλαγή του πολιτεύματος, οδήγησαν στην αποκρυστάλλωση των απόψεων μεταξύ των νέων και την υιοθέτηση νέων προτύπων ζωής και συμπεριφοράς (Rabusic 2001). Αυτή η προσέγγιση φαίνεται ότι ταιριάζει καλύτερα στις χώρες όπου η πολιτική μετάβαση υπήρξε ήπια και η κοινωνική και οικονομική ανάκαμψη ταχύτερες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Τσεχία, η οποία φαίνεται να ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης, παρά τις κάποιες διαφοροποιήσεις της σε σχέση με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (Sobotka et al. 2003).

Ποια από τις παραπάνω εναλλακτικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις είναι η σωστή; Είναι κοινός ο ερμηνευτικός παράγοντας για το σύνολο των βαλκανικών χωρών ή μήπως οι συνθήκες διαφέρουν στο εσωτερικό της χερσονήσου; Ισχύουν οι ίδιες ερμηνευτικές παράμετροι για συγκεκριμένες πληθυσμιακές υπο-ομάδες μιας χώρας; Υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφορετικών προσεγγίσεων;

Η απάντηση δεν είναι καθόλου απλή ούτε άμεση. Η σύνδεση μεταξύ οικονομικού κλίματος και δημογραφικών εξελίξεων δεν μπορεί παρά να είναι απλώς ενδεικτική (Πίν. 9). Η χρήση μακροοικονομικών μεγεθών παρέχει μια συνολική (και συχνά αρκετά ικανοποιητική) εικόνα της οικονομικής πορείας της χώρας, αποσιωπώντας ωστόσο τις –ιδιαίτερα έντονες ορισμένες φορές– εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Οι μακροοικονομικοί δείκτες δεν προσφέρονται για την ανάλυση συσχετίσεων μεταξύ οικονομικών και δημογραφικών εξελίξεων, αφού δεν αφήνουν να διαφανούν οι όποιες διαφοροποιήσεις μεταξύ κοινωνικών στρωμάτων, γεωγραφικών περιοχών ή ακόμη ατομικών χαρακτηριστικών. Δεν προκύπτει, για παράδειγμα, καμία πληροφορία σχετικά με το ποια είναι τα άτομα που έχουν υιοθετήσει μια νέα δημογραφική συμπεριφορά ως προς τη γεννητικότητα. Είναι εκείνα που πλήττονται περισσότερο από την οικονομική κρίση ή εκείνα που κατάφεραν γρηγορότερα να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες. Αντίστοιχα, ποιοι δείχνουν μεγαλύτερη κινητικότητα προς το εξωτερικό: εκείνοι που καταγράφουν πραγματική ή σχετική μείωση του βιοτικού τους επιπέδου;

9. Η δεύτερη δημογραφική μετάβαση χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από τις εξελίξεις στη γονιμότητα και τις αλλαγές στα οικογενειακά πρότυπα. Κύρια χαρακτηριστικά της είναι η σταθεροποίηση της γονιμότητας σε επίπεδα σαφώς χαμηλότερα του ορίου αναπλήρωσης και οι αλλαγές προτύπων συμπεριφοράς σχετικά με το γάμο, την οικογένεια και το ρόλο των παιδιών: αύξηση των ελεύθερων συμβιώσεων και των εκτός γάμου γεννήσεων, διάδοση σύγχρονων μεθόδων αντισύλληψης, αναθεώρηση των προτύπων διαβίωσης.

Βασικό εμπόδιο στην αξιολόγηση της σχέσης μεταξύ οικονομίας και δημογραφίας στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης είναι η απουσία κατάλληλων εμπειρικών μελετών σε μικροοικονομικό επίπεδο. Είναι περιορισμένος ο αριθμός των ερευνών πεδίου που να συνδυάζουν, σε επίπεδο ατόμου, πληροφορίες σχετικά με τη δημογραφική του συμπεριφορά και την οικονομική/επαγγελματική κατάσταση και να διαχωρίζουν τις επιθυμίες από τις προθέσεις (Philippon 2002). Η έλλειψη αυτή οδηγεί, προς το παρόν τουλάχιστον, σε απλές εικασίες σύμφωνα με τις μέχρι στιγμής ενδείξεις.

Συγκρίνοντας μεταξύ τους τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης, δεν φαίνεται να επικρατεί ένα ενιαίο «βαλκανικό πρότυπο». Οι δημογραφικές διαφοροποιήσεις, αν και τείνουν μειούμενες, παραμένουν ουσιαστικές, ενώ διαφορετικοί παράγοντες φαίνεται να έχουν επηρεάσει τη συμπεριφορά κάθε χώρας. Αξίζει να σημειωθεί η διαφοροποίηση της Σλοβενίας και εν μέρει της Κροατίας, κυρίως ως προς το χρονοδιάγραμμα και την ένταση του φαινομένου της μείωσης της γονιμότητας. Στη Σλοβενία κατά κύριο λόγο και δευτερευόντως στην Κροατία η πτωτική τάση είχε αρχίσει από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, πολύ πριν την πολιτική κρίση. Η πτωτική πορεία της γονιμότητας –όπως καταγράφεται μέσα από την εξέλιξη του μέσου αριθμού παιδιών ανά γυναίκα– ήταν συνεχής αλλά ομαλή και δεν εντάθηκε μετά το 1989. Η μέση ηλικία απόκτησης παιδιού και τα

Πίνακας 9.

Επιλεγμένοι μακροοικονομικοί δείκτες, 1990-2001

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
<i>Ρυθμός αύξησης ΑΕΠ (%)</i> Επίπεδο ΑΕΠ (1989=100)										
Αλβανία	-7,2	9,6	8,3	13,3	9,1	-7,0	12,7	8,9	7,7	117
Βοσνία-Ερζεγ.	-80,0	-10,0	0,0	20,8	86,0	37,0	15,6	9,6	5,5	52
Βουλγαρία	-7,3	-1,5	1,8	2,9	-9,4	-5,6	4,0	2,3	5,4	78
Κροατία	-11,7	-8,0	5,9	6,8	6,0	6,5	2,5	-0,9	2,9	83
ΠΓΔΜ	-8,0	-9,1	-1,8	-1,2	1,2	1,4	3,4	4,3	4,5	76
Ρουμανία	-8,8	1,5	3,9	7,1	4,0	-6,1	-4,8	-1,2	1,8	82
Σερβία-Μαυροβ.	-27,9	-30,8	2,5	6,1	7,8	10,1	1,9	18,0	5,0	49
Σλοβενία	-5,5	1,7	5,8	4,9	3,6	4,8	3,6	5,6	3,9	112
<i>Πληθωρισμός (ετήσια μεταβολή, %)</i>										
Αλβανία	226,0	85,0	22,6	7,8	12,7	33,2	20,6	0,4	0,1	3,1
Βοσνία-Ερζεγ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Βουλγαρία	82,0	73,0	96,3	62,0	123,0	1082,0	22,2	0,7	9,9	7,4
Κροατία	665,5	1517,5	97,6	2,0	3,5	3,6	5,7	4,2	6,2	4,9
ΠΓΔΜ	1664,4	338,4	126,5	16,4	2,5	1,3	0,5	-1,3	6,6	5,2
Ρουμανία	210,4	256,1	136,7	32,3	38,8	154,8	59,1	45,8	45,7	34,5
Σερβία-Μαυροβ.	9237,0	—	3,3	78,6	94,3	21,3	29,5	37,1	60,4	91,3
Σλοβενία	207,3	32,9	21,0	12,6	9,7	9,1	7,9	6,1	8,9	8,4
<i>Ανεργία (%)</i>										
Αλβανία	—	—	—	—	—	—	17,8	18,4	16,8	14,5
Βοσνία-Ερζεγ.	—	—	—	—	—	—	38,0	39,3	39,6	40,3
Βουλγαρία	—	—	—	—	—	—	16,0	17,0	16,4	19,5
Κροατία	—	—	—	—	—	—	11,4	13,6	16,1	15,8
ΠΓΔΜ	—	—	—	—	—	—	34,5	32,4	32,2	28,9
Ρουμανία	—	—	—	—	—	—	10,4	11,8	10,5	8,8
Σερβία-Μαυροβ.	—	—	—	—	—	—	26,8	25,5	25,6	26,8
Σλοβενία	—	—	—	—	—	—	7,6	7,4	7,2	5,9

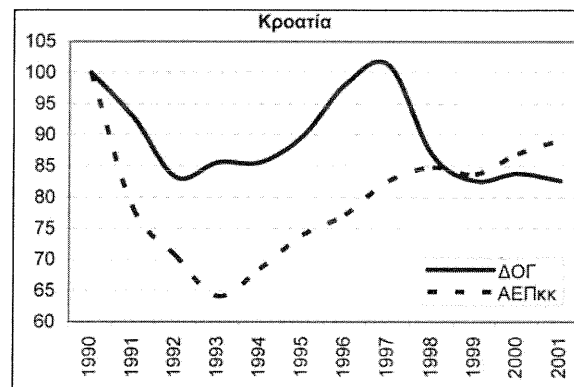
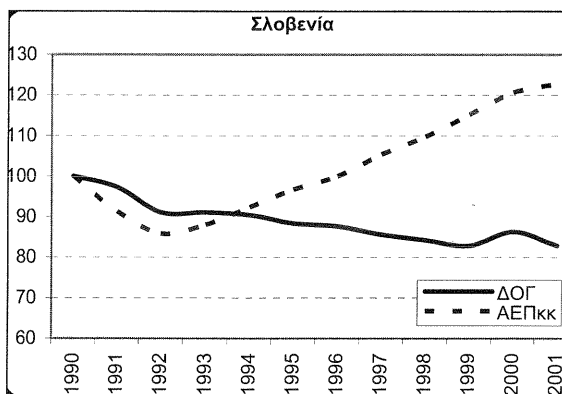
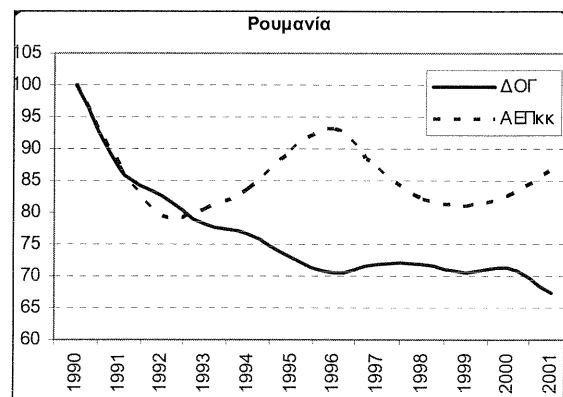
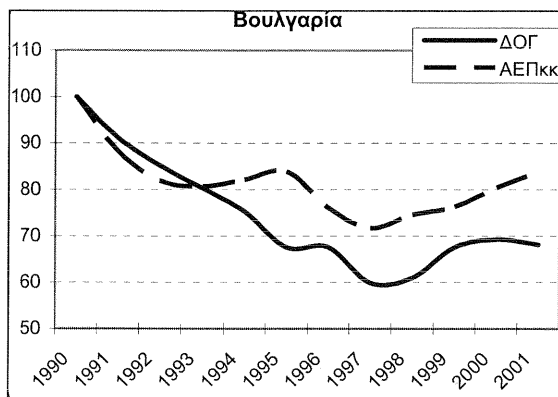
ποσοστά των εκτός γάμου γεννήσεων, αν και ήταν ήδη από τα υψηλότερα της περιοχής, αυξήθηκαν περαιτέρω. Οι επιμέρους δημογραφικές εξελίξεις, σε συνδυασμό με το ευνοϊκό οικονομικό περιβάλλον, συνηγορούν στη διαπίστωση ότι στην περίπτωση της Σλοβενίας (και ίσως της Κροατίας) η μείωση της γονιμότητας θα πρέπει κατά κύριο λόγο να αποδοθεί στην επικράτηση νέων δημογραφικών προτύπων, ως αποτέλεσμα μακροχρόνιων κοινωνικών ζυμώσεων, που δεν υπαγορεύτηκαν από τις οικονομικές δυσκολίες, αλλά ενδεχομένως διευκολύνθηκαν από τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις (Σχ. 3γ και 3δ).

Αντίθετα, σε κάποιες από τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης η αλλαγή του δημογραφικού προφίλ ως αποτέλεσμα της μείωσης της γονιμότητας, της επιδείνωσης των δεικτών θνησιμότητας και της ανάπτυξης σημαντικών ρευμάτων μεταναστευτικής εκροής συνδέονται άμεσα με την οικονομική κρίση. Ιδιαίτερα η μείωση της γονιμότητας ταυτίζεται με την αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος και αποδίδεται στην πολιτική αστάθεια και την έντονη οικονομική αβεβαιότητα. Οι περιπτώσεις της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας είναι ενδεικτικές: η μείωση της γονιμότητας μέσα σε μία μόλις δεκαετία είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή (Σχ. 3α και 3β). Ο μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα μειώθηκε κατά περισσότερο από 30%. Αντίθετα, η μέση ηλικία απόκτησης παιδιού παραμένει σε χαμηλά (συγκρινόμενα με την υπόλοιπη Ευρώπη) επίπεδα, γεγονός που συνηγορεί προς την υιοθέτηση της οικονομικής κρίσης ως βασικό ερμηνευτικό παράγοντα των δημογραφικών εξελίξεων.

Η περίπτωση της Αλβανίας παραμένει ωστόσο ιδιαίτερη για δύο βασί-

Σχήμα 3.

Μεταβολή του δείκτη ολικής γονιμότητας και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (1990=100):
α. Βουλγαρία, β. Ρουμανία,
γ. Σλοβενία, δ. Κροατία

κούς λόγους. Πρώτον, διότι παρά τη μείωση της γονιμότητας ο μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα παραμένει ο υψηλότερος στην Ευρώπη, και δεύτερον, επειδή δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για τους υπόλοιπους δείκτες ώστε να αξιολογηθεί ο βαθμός εξάπλωσης των «νέων κοινωνικών προτύπων» στην αλβανική κοινωνία.

3. Ποιες οι προοπτικές για το μέλλον

Ήδη από την επομένη της κατάρρευσης του τείχους του Βερολίνου η σύνδεση και στη συνέχεια η ένταξη στην Ε.Ε. βρίσκεται στην κορυφή των προτεραιοτήτων και αποτελεί το βασικό στόχο όλων σχεδόν των οικονομιών σε μετάβαση. Η σύνδεση με τις χώρες της Ε. Ε. θεωρήθηκε από τα ίδια τα κράτη ως η βασική προϋπόθεση για την αναδιάρθρωση του θεσμικού πλαισίου, την επανίδρυση του κοινωνικού κράτους και την οικονομική ανάπτυξη στα πρότυπα της ελεύθερης αγοράς (Spendzharova 2003, Demetropoulou 2002, Kubicova & Sergi 2002).

Η Σλοβενία, μένοντας μακριά από την κρίση που ακολούθησε τη διάλυση της πρώην Γιουγκοσλαβίας, ανέκαμψε ταχύτερα από τις άλλες χώρες και είναι μία από τις δέκα νέες χώρες που προσεχώρησαν στην Ε.Ε. την 1η Μαΐου 2004. Η Βουλγαρία και η Ρουμανία είναι συνδεδεμένα μέλη, ενώ σε εξέλιξη είναι οι διαπραγματεύσεις για την πλήρη ένταξη των χωρών αυτών το 2007, εφόσον πληρούν τα οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια. Και στις τρεις χώρες η προοπτική της ένταξής τους στην Ε.Ε. συνέβαλε σημαντικά στην ενίσχυση των εσωτερικών μεταρρυθμίσεων και τη δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για ξένες επενδύσεις (Spendzharova 2003).

Η βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών προσδοκείται ότι θα συμβάλει στην ανάκαμψη ορισμένων τουλάχιστον δημογραφικών δεικτών. Το προσδόκιμο ζωής και η βρεφική θνησιμότητα, δείκτες άμεσα σχετιζόμενοι με το βιοτικό επίπεδο, αναμένεται ότι θα βελτιωθούν με την ολοκλήρωση της διαδικασίας μετάβασης και τον επαναπροσδιορισμό του κράτους πρόνοιας, συγκλίνοντας σταδιακά προς τα επίπεδα της υπόλοιπης Ευρώπης. Η αποκατάσταση της εύρυθμης λειτουργίας του κράτους και της οικονομίας όχι μόνο θα ανακόψει, αλλά ενδεχομένως να αντιστρέψει τα μεταναστευτικά ρεύματα.¹⁰

Αμφίβολη ωστόσο παραμένει η επίδραση της οικονομικής ανάκαμψης στους δείκτες της γονιμότητας. Το κατά πόσον είναι ανατρέψιμη η πτωτική τάση της δεκαετίας του 1990 εξαρτάται ως ένα βαθμό από τα αίτια που την προκάλεσαν. Ακόμα όμως και αν η αιτία της απότομης μείωσης της γονιμότητας αποδοθεί αποκλειστικά στο δυσμενές οικονομικό κλίμα της μεταβατικής περιόδου, δεν είναι καθόλου βέβαιη η ανατροπή της τάσης με την επικράτηση ευνοϊκότερων συνθηκών. Η διεθνής εμπειρία έχει δείξει ότι η σχέση μεταξύ οικονομίας και γονιμότητας δεν είναι σταθερή. Σπάνια η γονιμότητα ανακάμπτει πλήρως μετά το τέλος μιας (οικονομικής ή πολιτικής) κρίσης. Είναι, επομένως, εξαιρετικά παράτολμο να επιχειρήσει κανείς να προβλέψει την αύξηση της γονιμότητας ως συνέπεια της οικονομικής ανάκαμψης. Το παράδειγμα των χωρών της Ν. Ευρώπης είναι αρκετά αντιπροσωπευτικό. Η προσχώρηση στην Ε.Ε. της Ελλάδας (1981), της Ισπανίας και της Πορτογαλίας (1985), παρά το ότι συνέβαλε σημαντικά στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των χωρών, δεν συνοδεύτηκε από ανάκαμψη της γονιμότητας. Αντιθέτως, οι δείκτες συνέχισαν να πέφτουν και στις τρεις χώρες.

10. Υπάρχουν ωστόσο φωνές που επισημαίνουν τον κίνδυνο ενίσχυσης των μεταναστευτικών ρευμάτων με την ένταξη των χωρών σε μετάβαση στην Ε.Ε. και την ελεύθερη διακίνηση των πολιτών στο εσωτερικό της Ένωσης. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Βουλγαρίας, θεωρείται ότι μάλλον θα δυσχεράνει παρά θα βοηθήσει τη σχετική θέση της χώρας στην Ε.Ε. (Vassilev 2005).

Αντί επιλόγου

Η πτώση του τείχους του Βερολίνου σηματοδοτεί κάτι περισσότερο από την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού στη ΝΑ Ευρώπη. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα οι χώρες της περιοχής διανύουν με διαφορετικούς ρυθμούς την περίοδο της μετάβασης, προσπαθώντας να αποκαταστήσουν τη συνέχεια του κοινωνικού κράτους, που διαταράχθηκε από την έντονη οικονομική ύφεση και την πολιτική αστάθεια. Η ανάγκη για κοινωνική κάλυψη και προστασία αυξάνεται τη στιγμή που περιορίζονται οι διαθέσιμοι πόροι. Μέσα σε αυτό το κλίμα οι δημογραφικές εξελίξεις διαγράφονται αβέβαιες και οποιαδήποτε πρόβλεψη για το άμεσο μέλλον φαντάζει παρακινδυνευμένη. Επισημαίνεται ωστόσο ότι η δημογραφία είναι από τους παράγοντες εκείνους που αναμένεται να παίξουν καθοριστικό ρόλο σε μια περιοχή όπου οι πληθυσμοί παραμένουν ανομοιογενείς, η πολιτική κατάσταση έκρυθμη και οι διακρατικές σχέσεις τεταμένες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aleshina, N., Redmond, G. (2005), «How High is Infant Mortality in Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States?», *Population Studies*, 1: 39-54.
- Alesina, A., Spalatore, E. (2003), *The Size of Nations*, MIT Press.
- Baldwin-Edwards, M. (2003), *Sustainable Development and Emigration: The Contemporary Balkans and the European Union*, ανακοίνωση στο συνέδριο «The Political Impact of Migration Flows Presentation», οργάνωση: Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 8-10 Ιουνίου.
- Barjaba, K. (2004), «Albania: Looking Beyond Borders», διαθέσιμο στο <http://www.migrationinformation.org/Profiles/printcfm?ID=239>.
- Conrad, C., Lechner, M., Werner, W. (1996), «East Germany Fertility after Reunification: Crisis or Adaptation?», *Population and Development Review*, 22(2): 331-358.
- Council of Europe (2003), *Recent Demographic Developments in Europe*, Council of Europe Publishing.
- Demetropoulou, L. (2002), «Europe and the Balkans: Membership Aspiration, E.U. Involvement and Europeanization Capacity in South Eastern Europe», *Southeast European Politics*, III(2-3): 87-106.
- Eberstadt, N. (2004), «Russia's Demographic Straightjacket», *SAIS Review*, XXIV(2): 9-25.
- EBRD (2004), *Transition Report 2004: Infrastructure*, European Bank for Reconstruction and Development.
- Fialova, L., Kucera, M. (1997), «The Main Features of Population Development in the Czech Republic During the Transformation of Society», *Czech Sociological Review*, 5(1): 93-111.
- Horvat, V. (2004), «Brain Drain. Threat to Successful Transition in South East Europe?», *Southeast European Politics*, V(1): 76-93.
- Kohler, H.-P., Kohler, I. (2002), «Fertility Decline in Russia in the Early and Mid-1990s: The Role of Economic Uncertainty and Labour Market Crises», *European Journal of Population*, 18: 233-262.
- Κοντζαμάνης, Β. (2001), *Δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές στην ΝΑ Ευρώπη*, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, Νο 1, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Κοντζαμάνης, Β. (2004), «Δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές στη ΝΑ Ευρώπη», στο Μπάγκαβος, Χ., Μωυσίδης, Α. (επιμ), *Το νέο δημογραφικό τοπίο του 21ου αιώνα*, Gutenberg, σ. 81-119.
- Kontzamanis, B., Parant, A., Sardon, J.-P. (επιμ.) (1998), *La Démographie des Balkans: sources et données démographiques*, Paris: AIDELF.
- Kubicava, J., Sergi, B. (2002), «A Look at Social and Economic Developments in South-East Europe: From the Nineties to Current European Talks», *South-East Europe Review*, 4: 103-132.

- Lechner, M. (2001), «The Empirical Analysis of East German Fertility after Unification: An Update», *European Journal of Population*, 17(1): 61-73.
- Mazower, M. (2000), *The Balkans*, London: Weidenfeld & Nicolson.
- Mesle, F. (2004), «Mortality in Central and Eastern Europe: Long-Term Trends and Recent Upturns», *Demographic Research*, Special Collection 2, Article 3.
- Mesle, F., Vallin, J. (2002), «Mortality in Europe: The Divergence between East and West», *Population E*, 57(1): 157-198.
- Misja, V., Misja, E. (2000), «Mouvements migratoires et repartition spatiale de la population en Albanie», στο Kotzamanis, B. (επιμ.), *Demography of the Balkans / La Démographie des Balkans*, σ. 1-24.
- Moors, H., Palomba, R. (επιμ.) (1996), *Population, Family and Welfare. A Comparative Study of European Attitudes*, Oxford: Clarendon Press, τόμ. 1.
- National Statistical Institute (2004), *Statistics Annual*, Sofia, Bulgaria.
- Philipov, D. (2002), *Fertility in Times of Discontinuous Societal Change: The Case of Central and Eastern Europe*, MPIDR Working Paper WP 2002-024, Max Planck Institute for Demographic Research.
- Rabusic, L. (2001), «Value Change and Demographic Behaviour in Czech Republic», *Czech Sociological Review*, 9(1): 99-122.
- Ryctarikova, J. (2000), «Demographic Transition or Demographic Shock in Recent Population Development in the Czech Republic», *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, 1: 89-102.
- Sardon, J. P. (2001), «Demographic Change in the Balkans since the End of the 1980s», *Population: An English Selection*, 13(2): 49-70.
- Sobotka, T., Zeman, K., Kantorova, V. (2003), «Demographic Shifts in the Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View», *European Journal of Population*, 19: 249-277.
- Spendzharova, A. (2003), «Bringing Europe in? The Impact of E.U. Conditionality on Bulgarian and Romanian Politics», *Southeast European Politics*, IV(2-3): 141-156.
- Teodorescu, V. (2000), «Migration Movement and Population Distribution in the Last 50 Years in Romania», στο Kotzamanis, B. (επιμ.), *Demography of the Balkans / La Démographie des Balkans*, σ. 121-145.
- UN/ECE (1999), «Fertility Decline in Transition Economies, 1982-1997: Political, Economic and Social Factors», *Economic Survey of Europe 1999*, 1: 181-194.
- UN/ECE (2000), «Fertility Decline in Transition Economies, 1989-1998: Political, Economic and Social Factors Revisited», *Economic Survey of Europe 2000*, 1: 189-207.
- Vassilev, R. (2005), «Bulgaria's Demographic Crisis: Underlying Causes and Some Short-Term Implications», *Southeast European Politics*, VI(1): 14-27.